
УДК 811.161.2.276.1"18"

Тетяна Сукаленко

м. Київ

ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ ТИПАЖ «КОЗАК»: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

У статті розроблено модель опису лінгвокультурного типу «козак», зафіксованого в українському художньому дискурсі XIX століття з урахуванням його образних і ціннісних характеристик.

Ключові слова: лінгвокультурологія, культурний концепт, лінгвокультурний типаж «козак».

Особливістю розвитку мовознавства XX століття стала актуалізація ідей наукової спадщини В. фон Гумбольдта, О.О. Потебні, пов'язаних з осмисленням взаємодії мови і культури, мови і мислення. Свідченням цього є поява кількох наук, що розглядають людину крізь призму духовних надбань соціуму. До них, зокрема, належать етнолінгвістика, соціолінгвістика, етнопсихолінгвістика, лінгвокультурологія тощо. В.А. Маслова, характеризуючи лінгвокультурологію, зазначає, що вона «орієнтована на культурний чинник у мові та мовний чинник у людині; в ній досліджується той культурний зміст, який утвердився у значенні мовного знака і становить культурну пам'ять нації» [13: 42].

Виокремлення нових аспектів опису мови не тільки супроводжує зміна акцентів в інтерпретації її явищ, але й позначається відчутними коливаннями у визначенні об'єктів опису в рамках нових наукових парадигм, методів і прийомів, релевантних для них. Зокрема, пошуками об'єктів дослідження відзначається становлення і такої нової дисципліни, як лінгвокультурологія.

Лінгвокультурологію зазвичай визначають як комплексну наукову дисципліну синтезувального типу, що

© Т. М. СУКАЛЕНКО, 2014

вивчає взаємозв'язок і взаємодію культури і мови в її функціонуванні і відбиває цей процес як цілісну структуру одиниць в єдності їх мовного та позамовного (культурного) змісту за допомогою системних методів і з орієнтацією на сучасні пріоритети та культурні настанови (система норм і загальнолюдських цінностей) [17: 35].

В.В. Красних під лінгвокультурологією розуміє дисципліну, що «вивчає прояв, відображення і фіксацію культури в мові та дискурсі. Вона безпосередньо пов'язана з вивченням національної картини світу, мовної свідомості, особливостей ментально-лінгвального комплексу» [12: 12]. Дослідниця слушно зауважує: «Лінгвокультурологія покликана виявити за допомогою і на основі мовних даних базові опозиції культури, які закріплені в мові і проявляються в дискурсі; відображені в дзеркалі мови і в ній зафіксовані уявлення про окультурені людиною сфери: просторову, часову, діяльнісну тощо; найдавніші уявлення, які проступають крізь призму мови і співвідносяться з культурними архетипами» [Там само: 13]. Взаємозв'язок культури та мови відіграє особливу роль у лінгвокультурології, що відображає здатність мови концентрувати й відбивати все, що пов'язане з культурно-традиційною компетентністю її носіїв.

Найважливішим поняттям лінгвокультурології стало поняття культурного (лінгвокультурного) концепту. Поруч з ним у дослідженнях сфери лінгвокультурології з'явилися й інші об'єкти опису. Одним з них є лінгвокультурний типаж.

На думку В.І. Карасика та О.О. Дмитрієвої, лінгвокультурний типаж є особливим типом лінгвокультурного концепту, найважливіші характеристики якого належать певній типізованій особистості, що є значущою для певної лінгвокультури. Поняття «лінгвокультурний типаж» є найвдалішим для вивчення та опису концептів такого виду, оскільки в ньому дослідники акцентують увагу, «по-перше, на культурно-діагностичній значущості типізованої особистості для розуміння відповідної культури і, по-друге, на вивченні цієї особистості з позицій лінгвістики (з урахуванням позначення, вираження та опису відповідного концепту, втіленого в мові)» [9: 22].

Про плідність виділення поняття «лінгвокультурний типаж» свідчить неабиякий досвід опису і моделювання конкретних лінгвокультурних типажів у російському мовознавстві. Широкий реєстр лінгвокультурних типажів представлений дослідниками, які працюють у руслі двох наукових шкіл — волгоградської (В.І. Карасик) і воронезької (Й.А. Стернін). Зокрема, з 2005 по 2013 роки в Росії досліджено лінгвокультурні типи на матеріалі російської мовної свідомості: В.І. Карасик змодельював типи «російський інтелігент», «нехлюй» і виділив типаж «фанат», який належить до сучасної масової культури; М.М. Іванова дослідила типаж «російський підприємець»; Є.А. Єліна проаналізувала стару російську армію і виокремила її типи; Ю.О. Квартовкіна реконструювала лінгвокультурний типаж

«російський дворянин»; А.В. Олянич виділив лінгвосеміотичні та дискурсивні презентаційні характеристики комунікативного типуажу «піжон»; М.В. Мироненко вивчила комунікативну поведінку «блзня»; Є.О. Клименко розглянула комунікативний типаж «менеджер»; І.І. Дубініна описала типаж «начальник»; М.Р. Желтухіна — типаж «політик»; О.В. Лутовинова — лінгвокультурний типаж «ламер»; В.І. Шестерніна — лінгвокультурний типаж «веб-дизайнер»; А.А. Опара — лінгвокультурний типаж «комсомолец»; Я.А. Волкова — лінгвокультурний типаж «зла свекруха». Проаналізовані типажі відбивають російські мовні стереотипи.

У російському мовознавстві з'явилися дослідження етнолінгвокультурних типажів на матеріалі англійської мовної свідомості, зокрема: Г.Ю. Коровіна змодельовала типаж «англійський сноб»; Т.В. Бондаренко описала лінгвокультурний типаж «англійський дворецький»; Л.Н. Бровікова дослідила типаж «англійський вікарій»; Л.П. Селіверстова — «зірка Голлівуда»; Є.Ю. Скачко — «англійський лицар»; А.Г. Михайлова — «англійський бізнесмен»; О.А. Ярмахова — «англійський дивак», а також в англійській лінгвокультурі виділила типаж «es-centric»; В.В. Дерев'янська представила типаж «англійський колоніальний службовець»; Т.А. Івушкіна розглянула лінгвокультурний типаж «англійський аристократ». І.А. Мурзінова на матеріалі британської мовної свідомості дослідила лінгвокультурний типаж «британська королева». Зазначені типажі відбивають англійські та британські мовні стереотипи.

Відомі також дослідження лінгвокультурних типажів, виконаних на матеріалі американської мовної свідомості. Серед них можна назвати такі: «американський адвокат» (Є.В. Гуляєва), «американський гангстер» (Ю.В. Какічева); Є.В. Бакумова розглянула образ американського політика в мові; В.М. Радван змодельовала типаж «американський супермен»; М.В. Міщенко — «американський ковбой». Описані типажі відбивають американські мовні стереотипи.

О.О. Рощина розглянула емблематичні характеристики лінгвокультурного типуажу «китайський цілитель» на матеріалі китайських тлумачних словників, пареміологічних збірників і енциклопедичних джерел, текстів класичної та сучасної китайської літератури, китайської та російської публіцистики, художніх фільмів, Інтернет-джерел.

В основу моделювання зазначених лінгвокультурних типажів покладено теоретичні напрацювання і загальноновизнані схеми, запропоновані В.І. Карасиком і О.О. Дмитрієвою. У названих дослідженнях зацентровано увагу на поняттєвих, образних і ціннісних ознаках.

Поступово проблематика, пов'язана з описом лінгвокультурних типажів, з'являється в українському, білоруському, казахському, осетинському мовознавстві тощо. Зокрема, О.І. Десюкевич (Білорусь) дослідила типаж «білоруський шляхтич», в казахській лінгвокультурі М.В. Тьо проаналізувала комунікативний типаж «жителі півдня», в

осетинській лінгвокультурі Т.Ю. Тамерьян представила етнокультурний типаж «кударца», Ж.Н. Церенова змодельовала лінгвокультурний типаж «калмицький кочівник» на матеріалі калмицької комунікативної поведінки, М.А. Сулова (Україна) дослідила лінгвокультурний типаж «мусульманка» на матеріалі іспанської та французької мов.

Опис аналогічних лінгвокультурних типажів у різних культурах створює передумови для формування і розвитку порівняльних досліджень. Порівняння унаочнює значення дослідження таких чинників, як поняттєвість, оцінність, дозволяє глибше усвідомити історичні й етно-культурні зміни в сприйнятті типажів.

У Росії 2007 року О.О. Дмитрієва захистила дисертацію «Лінгвокультурні типи Росії і Франції XIX ст.» на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук. Дослідниця в роботі описала лінгвокультурні типи Росії та Франції XIX ст. «гусар», «козак», «декабрист», «світський москвич», «світський парижанин», «буржуа», «грязетка», «французький модник», як предмет дослідження вона розглянула поняттєві, образні та ціннісні характеристики типажів, зафіксованих у мові [3; 4].

2011 року у Владикавказі вийшла у світ монографія Т.Ю. Тамерьян і Т.С. Валієвої «Лінгвокультурні типи «літня людина» і «ацарга адаймаг» у російській та осетинській мовній свідомостях», у якій дослідники здійснили комплексне лінгвокультурологічне, психолінгвістичне та соціолінгвістичне моделювання лінгвокультурних типажів «літня людина» і «ацарга адаймаг». У монографії описано макрокомпонентні структури (інформаційно-поняттєвий, образно-перцептивний, інтерпретаційний компоненти) цих лінгвокультурних типажів, виявлено особливості змісту і структури аналізованих лінгвокультурних типажів у різновікових і гендерних групах, описано літніх чоловіків і жінок у мовній свідомості росіян і осетинів [16].

Це дає підстави для висновку, що проблема взаємозв'язку мови й особистості в українському мовознавстві залишається однією з найменш розроблених. Серед великого різноманіття типажів найбільший інтерес викликають такі типи, які мають виразну лінгвокультурну специфіку. До них, зокрема, належить типаж «козак», зафіксований в українському художньому дискурсі XIX століття, *kozak* у польському художньому дискурсі цього ж періоду, а також російський типаж *казак*, висвітлений крізь призму російських і французьких лінгвокультурних стереотипів. Цей типаж знайшов часткове висвітлення в лінгвістичній літературі. Зокрема, в українському мовознавстві представлено дослідження В.В. Красавіної, присвячене формуванню мовних стереотипів із національно-культурним компонентом у змалюванні зовнішнього і внутрішнього портрета козаків, гетьманів [11: 17]. О.О. Дмитрієва у згаданій монографії проаналізувала типаж «козак» на матеріалі художніх і публіцистичних текстів, даних тлумачних словників і довідників французької та російської мов [3; 4].

У польському і французькому соціумах типажі *kozak / cosaque* не належать до числа центральних. У французькій лінгвокультурі XIX ст. типаж *cosaque*, як справедливо зазначає О.О. Дмитрієва, був відбиттям уявлень про російських військовиків початку XIX ст., які опинилися у Франції після розгрому наполеонівських військ. У польській лінгвокультурі типаж *kozak*, хоча теж відбивав уявлення поляків про озброєні формування українців, займав центральнішу позицію в системі типажів XIX ст., оскільки цей типаж належить до дійсності польської держави або ж відбивав актуальні для Польщі контакти з Росією. Про це, зокрема, свідчить літературознавча праця М.В. Брацкої, яка дослідила дискурс козацтва в поезії маловідомих представників «української школи» польського романтизму, що становить інтегральну складову культурної парадигми українсько-польського пограниччя, у взаємозв'язках з літературою, історією, фольклором українського народу. Поетичні твори польських романтиків «української школи» автор розглянула у порівняльно-типологічному аспекті з погляду численних втілень образу козака [1: 15].

В українській етнокультурі типаж «козак» належить до найважливіших позитивних персонажів і має виразні поняттєві, образні та ціннісні ознаки. Виділення цих груп ознак типажу «козак» спирається на теоретичні напрацювання і схеми, запропоновані О.О. Дмитрієвою [3; 4; 9], В.І. Карасиком [9; 10], які вважають, що опис типажу має відбивати такі інформаційні блоки: 1) характеристика соціально-історичних умов, у межах яких виділено певний типаж; 2) перцептивно-образне уявлення про типаж, складовим якого є його зовнішність, вік, стать, соціальне походження, місце існування, мовні особливості, манери поведінки, вид діяльності та дозвілля; 3) поняттєві характеристики, побудовані на дефініціях, описах, тлумаченнях; 4) ціннісні ознаки — оцінні висловлювання, які характеризують як пріоритети певного типажу, так і його оцінку з боку сучасників і носіїв сучасної лінгвокультури.

Важливі уточнення щодо образу *козака* можуть давати і різноманітні наукові дослідження, які містять соціокультурні довідки (термін О.О. Дмитрієвої) про населення описуваного періоду. Зокрема, в історичній праці читаємо: «Перші згадки про козацтво датуються XIII ст., проте як нова соціальна верства суспільної ієрархії воно формується водночас зі шляхтою протягом XV–XVI ст. Фактично майже до кінця XVI ст. термін «козацтво» фіксував не соціальний статус, а спосіб життя, рід занять» [7].

На думку деяких дослідників, «виникнення запорозького козацтва було зумовлене колонізацією Середнього Придніпров'я феодалами Великого князівства Литовського, посиленням феодално-кріпосницького та національного гніту і пробудженням самосвідомості українського народу» [6]. У першій половині XVI ст. почали з'являтися перші ватажки та організатори українського козацтва, які боронили південне прикордоння від татар [6].

Д.І. Яворницький в «Історії запорозьких козаків» пише про те, що на Січі пропагувалася рівність усіх членів громади: «кожен користувався однаковим правом голосу, кожен міг заперечити пропозицію іншого, висунувши свої плани й міркування, але що вже було ухвалено радою, було необхідним і обов'язковим для всіх. Запорозька громада доходила до повного ідеалу, невідомого ні в давні, ні в середні, ні в нові віки; принцип рівності тут панував у всьому: під час загальних зборів, при виборі військової старшини, січовому й паланковому управлінні, у всіх запорозьких школах, у спільній трапезі, при поділі майна й у приватному житті в куренях. Ні знатність роду, ні станове походження, ні перевага віку не мали на Січі жодного значення: лише особисті якості, тобто відвага, досвід, розум, кмітливість бралися до уваги» [22 I: 120]. З історичних документів відомо, що козаки «добре загартовані, легко переносять спеку й холод, спрагу й голод, невтомні в битвах, відважні, сміливі», відчайдушні, не дорожать власним життям [8: 121-122].

Цікавим є той факт, що у козаків шанувалося побратимство, на доказ цього вони мінялися натільними хрестами. Кожен козак віддавав своє життя за волю родичів і побратимів. Козаки дарували один одному коней, зброю. У боях билися поруч й рятували своїх побратимів або захищали своїм тілом. «Побратимство надавало їм великої сили. Воно було однією з таємних причин їх непереможності» [6]. Козака могли прийняти на Січ за таких умов: знання української мови, православна віра, володіння зброєю, дотримання традицій товариства та клятви вірності йому [7].

Козаки належали до грецької віри, шанобливо дотримувалися релігійних свят і постів [8: 121-122]. Отже, навіть з наведених цитат видно, що провідними ознаками типу «козак» були вільний, сміливий, відчайдушний, свідомий, оборонець від татар, шанує побратимство, знає українську мову, має православну віру, добре володіє зброєю, до уваги бралися такі особисті якості: відвага, досвід, розум, кмітливість.

Крім зазначених характеристик типу «козак», відбитих у науковій літературі, не менш важливе місце посідають перцептивно-образні уявлення про цей типаж, які закріпилися, зокрема, в художній літературі ХІХ ст. Цей блок інформації містить типізовані уявлення про зовнішність, вік, стать, соціальне походження, місце проживання, мовні особливості, манери поведінки, види діяльності, дозвілля козаків тощо.

Зіставлення наукових і художніх джерел засвідчує подібність багатьох перцептивно-образних характеристик. До них, наприклад, належить зовнішність козаків: «запорозькі козаки носили на маківці голови як відмінний знак великий чуб, наче жмуток пир'я. Решту голови вони голили. Вони надавали такого значення цьому чубові, що коли один козак вирве його в іншого, то мусить заплатити йому п'ять карбованців» [7]. Запорозькі козаки «голили голови та бороди для того, щоб відрізнитися від Донських, залишали тільки чуб, якщо чуб був дуже великий, що закривав лице, його заплітали в косу і закладали за

вуха (такий чуб називався «оселедець»); вони носили довгі вуса, які підфарбовували та підкручували вгору [2].

Наведемо текстові фрагменти, які розкривають ці характерні риси (довгий чуб, гарне та сміливе обличчя) зовнішнього вигляду козака:

І по степу неначе перед його очима перелетіли на баских конях, мов ті птиці, орди давніх народів, пересунулись важкі орди татар з чередою, з верблюдами, гарбами й кіньми. І все те посунулось, полізло на Київ, на Україну, застлавши українським трупом степи, поливши їх українською кров'ю. Він згодом неначе побачив, як розлетілись по степу соколами й орлами козаки¹. Він так очевидячки роздивлявся на їх коні, баскі та прудкі, на їх довгі чуби, що одставали од голов і маяли од вітру, на їх лиця, гарні й сміливі, на кунтуші ясноцвітні, що неначе все те й справді діялось тепер перед його очима на широкому степу. От ніби перед його очима басували гетьманські коні, а на конях сиділи гетьмани-лицарі, а за ними вигравали козаки на конях, мов хвилі на морі, манячили червоноверхими шапками, — і перед ними оступались дикі орди, падали необережні польсько-шляхетські голови. Все поле вкрилось трупом (Іван Нечуй-Левицький, Хмари).

Зазначене свідчить про стабільність таких характеристик зовнішності, як: великий чуб, поголена голова та борода, довгі вуса, гарне та сміливе обличчя тощо.

Зовнішність українського козака була характерною розрізнявальною рисою. Пор.: у французькій мовній свідомості *cosaque* (козак) — це «бородатий чоловік, у військовій формі застарілого зразка, в штанях з яскравими лампасами, який гарцює на коні та завжди поспішає» [3: 99-100]; російський *казак* «представлений у вигляді чоловіка на коні, одягнутого у військову форму застарілого зразка (штани обов'язково з лампасами), на голові шапка, з шашкою або шаблею» [Там само: 148].

За соціальним складом «козацтво мало класове розшарування на «голоту», яка становила більшість, і експлуататорську верхівку — старшину, що формувалася переважно з української шляхти і заможного міщанства. Відповідно й одяг відрізнявся» [19]. Похідним одягом козаків були дві пари шароварів, сорочка, кафтан з грубого сукна, шапка та свита з кобеняком (капюшоном):

*Так, коло полудня, в неділю,
Та на Зелених ще й святках,
Під хатою в сорочці білій*

*Сидів, з бандурою в руках,
Старий козак
(Т.Г. Шевченко, Невольник).*

У мирний час запорожці одягалися дуже багато: «Сорочка з шовковими застібками, шаровари, червоні чоботи. Поверх сорочки одягали кафтан, який міг бути шовковим, парчовим або суконним. Кафтан підперезували шовковим пасом — широким шовковим поясом, перетканим на кожну четвертину золотими або срібними нитками. Поверх кафтана накидали свиту, завжди суконну з розрізаними рукавами, які,

¹ Тут і далі виділення наші.

як правило, заціпались один на другий і закладались позаду під кобеняк, який використовували під час дощу або негоди. На голові запорожці носили брилі або гострокінечну хутряну шапку... На каптан через праве плече вішався на перев'язі самопал, а за поясом на ланцюжках висіли два пістолети і ніж замість кинджала» [2].

В «Історії запорозьких козаків» Д.І. Яворницького читаємо: «Наприкінці того ж століття сучасник запорозьких козаків, запорожець Микита Корж, головним одягом запорожців називає жупан, черкеску, саєтові яскравих барв шаровари, завширшки чотири аршини, сап'янові кольорові чоботи, шалевий пояс, шапку-кабардинку, кудлату вовняну бурку для негоди. Такий одяг, за словами Коржа, запорожці носили вдома в Січі і в походах під час війни. Академік Василь Зуєв, котрий жив у XVIII ст., каже, що обов'язковим одягом запорозьких козаків були сорочка і шаровари: цей одяг був у них звичним і вони носили його, не міняючи, доки він не розпадався на клаптики, а щоб позбутися від миття й комах, вони просочували його риб'ячим жиром і в'ялили на сонці. Зрештою, крім цього найнеобхіднішого одягу, запорожці, за словами того ж Зуєва, носили добрий сукняний одяг, оксамитові шапки, шовкові пояси й сап'янові чоботи» [22]. Отже, буденний одяг козака складався із жупана, черкески, шароварів, шалевого пояса, шапки-кабардинки, вовняної бурки [18].

Вік також є елементом зовнішності. Для деяких типажів, як зауважує О.О. Дмитрієва, «це центральна ознака, як, наприклад, сувора регламентованість віку, в ряді інших типажів вік не має значення чи вказується факультативно, залежно від стереотипного уявлення про певний типаж» [3: 87].

У художній літературі XIX ст. представлено різновікову категорію типажу *козак*: як молоді, середнього віку, так і старі: *То вже не подруги — дівчата, що люблять удвох щиро одного козака молодого!..* (І.С. Нечуй-Левицький, *Дві московки*);

*І вийшов до дівчини
З зеленого гаю*

*Ще на Україні веселі
І вольнії пишались села
Тоді, як праведно жили*

*А долі сивий наш козак
Дніпро з лугами виграває.
А онде, онде за Дніпром*

*А може, й так
Узяв собі старий козак
Чю сирітку за дитину*

Козак молоденький;

Цілує, вітає,...
(Т.Г. Шевченко, *Зацвіла в долині червона калина*).

Старий козак і діток двоє...
*Ще за гетьманичини старої
Давно се діялось колись.*
(Т.Г. Шевченко, *Невольник*).

*На пригорі, ніби капличка,
Козацька церква невеличка
Стоїть з похиленим хрестом*
(Т.Г. Шевченко, *Сон, Гори мої високії*).

*Та й доглядає в затишку,
Як квіточку, чужу дочку*
(Т.Г. Шевченко, *Сотник*).

<i>Пишу собі, щоб не міняти</i>	<i>На чорнім вороні-коні!</i>
<i>Часа святого так на так,</i>	<i>А більш нічого я не знаю,</i>
<i>Та іноді старий козак</i>	<i>Хоч я за це і пропадаю</i>
<i>Верзеться грішному, усатий,</i>	<i>Тепер в далекій стороні...</i>
<i>З своєю волею мені</i>	(Т.Г. Шевченко, Хіба самому написати, такий посланіє до себе).

З історичних джерел відомо, що козаки у XVI–XVII століттях мало доживали до старості — «гинули в боях або походах. Здебільшого похилі козаки ховалися десь у печери, викопували криниці і жили там до смерті» [6].

Соціальний статус «характеризує певною мірою ціннісні пріоритети типу» [3: 87].

З початку формування запорозького козацтва історики виділяють у ньому дві течії: «радикальну, до якої належали незаможні козаки з безземельних селян та міських ремісників, які намагалися через перемогу над польською шляхтою покращити своє правове становище; помірковану, яка складалася із заможного козацтва, шляхетства, міщанства і прагнула через домовленості з польським урядом досягти привілеїв та вольностей» [14]. П.П. Музиченко зауважив: «З кожним десятиріччям серед козаків міцнішав прошарок заможних хуторян і промисловців, частина з яких належала до «шляхетних» козаків — вихідців з шляхти. В той же час зростають багатства козацької старшини, яка поступово перетворюється в заможну верству населення» [14].

З цих двох різновидів в художній літературі XIX ст. представлені заможний і бідний козак, але переважає заможний (той, що представляє помірковану течію): *Пішла Мотря питати місця. Незабаром і знайшла. Багатий козак Бородай шукав хлопця до скоту. З ним вона й умовилась* (П. Мирний, Хіба ревуть воли, як ясла повні); *Оже Грицько, хвастаючи своєю бувалістю, пишаючись своїми достатками, сам тепер думав не про убожество. Йому бажалося до свого добра приточити ще й жінчину, щоб вийшло одно та велике! Отак поміркувавши сам з собою, — заслав він старостів до найбагатшого козака Лози, котрий щороку посилав в дорогу паровиць по десять за сіллю та за рибою* (П. Мирний, Хіба ревуть воли, як ясла повні); *А мати — давно вже й дівчину нагляділа. У заможного козака Кабанця була одним одна дочка Мотря. Уродлива, моторна дівчина; працювати і невсипуца хазяйка. Мати синові: так і так — оте й те казав батько. У Івася аж усміх пробіг по лицю. Рає мати синові Мотрею. А в сина давно вже серце он як тіпається, як де зустрінеється з Мотрею* (П. Мирний, Хіба ревуть воли, як ясла повні); *Від Супруненка повернули до багатого козака Очкура* (Панас Мирний, Повія).

Не менш важливою ознакою типу є місце проживання. Наведені відомості виступають як артефакти для моделювання типу.

З історичних документів відомо, що козаки «селилися понад Дніпром, у верхів'ях Південного Бугу та їх численних притоках. Важливим регіоном формування українського козацтва стали міста Канів і Черкаси» [6].

Козаки жили в куренях (слово курінь означало або довгий будинок, який використовувався як казарма, або ж військовий підрозділ) [5].

В історичному документі читаємо: «В запорожців курені стоять завжди відчинені. Будь-який мандрівник чи перехожий може туди зайти і з'їсти все, що він знайде їстівного, якщо навіть нікого немає вдома. Йому навіть ніхто не дорікне, як він усе з'їсть, але він не може нічого забрати з собою, якщо не хоче наразитися на суворе покарання, бо існує священний принцип недоторканності до будь-якої речі, що знаходиться в курені» [7].

Козаки жили у добробуті [20]. Пор. історичні дані «Про життя і побут козаків»: «Козаки, які не належали до жодного куреня і заробляли собі на життя яким-небудь ремеслом чи торгівлею, мешкали у своїх хатах на околицях, живучи за власний рахунок... Були й такі козаки, які постійно жили поза куренями, полюючи або ловлячи рибу, і такі, що лишалися у своїх зимових домівках, щоб бути ближче до своєї худоби та коней. Вони так само жили власним коштом і вживали багато запобіжних засобів проти пожежі, щоб зберегти свої домівки» [7].

Мовні особливості також «є засобом для лінгвістичного портретування лінгвокультурного типажу; певні типажі мають яскраво виражену мовну специфіку. Манера мовлення, мовна компетентність, стиль спілкування — всі ці параметри допомагають встановити релевантні ознаки лінгвокультурного типажу» [3: 87-89].

Українська мова урізноманітнена засобами вираження ніжності, ласкавості, пестливості. Один із французьких істориків Ж.-Б. Шерер саме так сказав про мову українських козаків: «Мова козаків — дуже вишукана, переповнена зменшувальними формами, а способи висловлювання дуже витончені!» [21: 25]. Саме така особливість українського мовлення відображена і в українській художній літературі.

У художньому дискурсі ХІХ ст. знайшли широке висвітлення і такі сторони життя козаків, як їхні типові заняття, їхнє дозвілля. Сфера діяльності фіксує особливості комунікативної поведінки типажу в процесі забезпечення життєвих цінностей [3: 88].

Військова служба була основою козацького стану. «За цю службу мали козаки землю, з якої не платили податків, мали різні привілеї в торгівлі, мали право виробляти горілку. Але що далі, то тяжче було козакам виконувати службові обов'язки, бо війни тривали довгий час, відриваючи їх від господарства» [15].

У 1837 — 1838 р. в Парижі вийшла книга маршала Мармона під назвою «Voyage du marechal duc de Raguse en Hongrie la Russe Mieridionale», яку згодом переклали німецькою та англійською мовами. Про козацьке військо Огюст Мармон писав: що «козаки складають військо, котре не має подібного собі ніде в Європі... їх вартість залежить від спеціальних обставин, як наслідок побуту і способу життя людей, що вступають до цього війська» [20].

В історичних документах читаємо: «Війни й суворі умови життя виховували в українських козаків зневагу до комфорту та розкошів,

почуття товариства, братерства, мужність і стійкість — всі якості, які повинні бути в нинішнього воїна, готового в будь-яку хвилину на самопожертву» [7].

П.П. Музиченко пише: «козацтво стає консолідуючим центром боротьби українського народу проти соціального, релігійного та національного поневолення з боку польсько-шляхетської держави» [14].

Ці риси козака знайшли широке відбиття в поезії Т.Г. Шевченка, де козак постає воїном, лицарем: *О милий Боже України, не дай пропасти на чужині в неволі вольним козакам!* (Т.Г. Шевченко).

*Зібрав Тарас козаченьків
Поради прохати:
«Отамани, товариші,
Брати мої, діти!
Дайте мені порадоньку,
Що будем робити?
Бенкетують вражі ляхи*

*Наше безголов'я...».
«Нехай собі бенкетують,
Нехай на здоров'я!
Нехай, кляті, бенкетують,
Поки сонце зайде,
А ніч-мати дасть пораду, —
Козак ляха знайде»
(Т.Г. Шевченко, Тарасова ніч).*

Дозвілля також вказує на ціннісну шкалу пріоритетів і спосіб життя типажу.

Козаки мали власне господарство, а щодо діяльності, то це було землеробство, скотарство, різні промисли, ремесла, торгівля або тільки військова справа [6].

По суті, козаки продавали і купували різні вироби, цікавилися всіляким ремеслом. «Платили вони тільки певний невеликий податок гетьманові» [20]. Відомо, що «кожен козак був торговцем, бо продавав чи міняв не лише здобуте в походах, але й зроблене власними руками» [6]. Серед козаків були стельмахи, теслі, ковалі, зброярі, кожум'яки, шевці, бондарі тощо [Там само]. Козаки сіяли хліб, копали городи, закладали сади, організовували різні ремесла; вирощували коней, велику рогату та дрібну худобу [Там само].

В історичних документах читаємо про образ життя і заняття козаків: «козаки збиралися в невеликі купки й по-своєму веселилися: грали на кобзах, скрипках, ваганах, лірах, басах, цимбалах, кобзах, свистіли на сопілках, свистунах і танцювали. З усіх музичних інструментів найбільш улюбленим була кобза» [Там само]:

[Назар]: *Нащо ж ти об йому думаєш? Не думай, і весело буде. Знаєш, як приїдемо ми у Кодак... Се запорозький город... От як приїдемо, мерщій у церкву, повинчаємось; тоді і сам гетьман нас не розлучить, і будемо довго, довго там весело жити. Ти будеш пісні співати і танцювать, а я буду грать на бандурі і розказувать тобі про славні діла козацькі, про Саву Чалого, про Свірговського, про всіх, про-всіх жвавих козаків наших. Далі мені вигодуєш сина, молодця чорнобривого, пошлемо його в Січ; там поставлю його перед козацькою громадою і скажу: «Любуйтеся, дивіться: се мій син. Мені його вигодувала, викохала моя Галя, такого молодця!» Що, весело? (Т.Г. Шевченко, Назар Стодоля).*

Варто зауважити, що козаки любили співати, жартувати, танцювати, а якщо їм ставало нудно, то вони починали готуватися до новго походу [6]. У звичайні свята запорозькі козаки часто розважалися кулачними боями: «для цього вони увечері збиралися на січовій площі, розбивалися на дві лави або групи, одну з яких становили верхні, а другу нижні курені, й розпочинали бій. У цих боях вони нерідко розлючувалися до такої міри, що завдавали одне одному жакливих каліцтв...» [7].

Відомо, що, повернувшись з походу, козаки починали гуляти. У пияцтві та гулянні вони намагалися перевершити один одного:

*У Києві на Подолі
Козаки гуляють.
Як ту воду, цебром-відром
Вино розливають.
Льохи, шинки з шинкарками,*

*З винами, медами
Закупили запорожці
Та й тнуть коряками!*
(Т.Г. Шевченко, Чернець).

Під час військових походів козаки не вживали спиртних напоїв. За пияцтво, як і за зраду, передбачалася смертна кара [7].

Серед інших видів занять можна згадати й такі: козаки латали, прали свій одяг, лагодили зброю, поралися біля човнів та коней, опікувалися господарством [6]. Важливим компонентом розкриття лінгвокультурного змісту поняття *козак* і виявлення сучасних асоціацій, пов'язаних з цим типажем, стало проведення в 2012–2013 роках асоціативного експерименту.

Щоб виявити образно-оцінні характеристики лінгвокультурного типажу «козак» і ставлення сучасних носіїв української лінгвокультури до зазначеного типажу в 2012–2013 рр. проведено анкетування інформантів. Інформацію збирали методом письмового анкетування рідною мовою випробовуваних. Опитано понад 500 представників української лінгвокультури віком від 18 до 21 років — студентів гуманітарного та економічного профілю. Респондентам потрібно було *за матеріалами української літератури XIX ст. описати типаж «козак»* (заповнити таблицю) *відповідно до їхніх уявлень (асоціацій), а також дати відповідь на питання: Чи існує типаж «козак» у сучасному суспільстві? Яким ви його уявляєте? (коротко описати). Чи збігається цей типаж (за матеріалами української літератури XIX ст.) з сучасними уявленнями? (так чи ні, чому?)*.

На питання «Чи існує типаж «козак» в сучасному суспільстві?» ми отримали такі відповіді респондентів: не існує — 42,8%, існує — 28,6%, не знаю — 0,4%.

Наведемо деякі приклади з анкетних даних: «Козаки були відважними, добрими та щедрими людьми, на жаль, таких типажів уже не залишилося в нашому суспільстві» (Київ); «Образ козака — втілення образу героїчної постаті легендарної людини, відповідника якій, на превеликий жаль, немає в сучасному українському суспільстві» (Київ); «Ні. На сьогодні я не знаю та не можу уявити типаж «козак» у сучасному суспільстві. Для мене козак — це вільна, щаслива людина, яка

ціною власного життя захищала свій народ і землю» (Київ); «Цього прошарку суспільства немає, але є люди, які продовжують цю славетну справу. Вони дуже сильні, гарно володіють зброєю і надзвичайно сміливі» (Луганськ); «Справжніх козаків нині дуже мало, проте вони є. Це сильні, мужні, запальні, веселі, чесні, правдолюбиві та вірні особи» (Ірпінь), «Образ козака існує і сьогодні, але не зовсім відповідає уявленню про козака того часу» (Ірпінь) та ін.

Типаж «козак» у мовній свідомості українців представлений позитивно: «Козак для мене — це втілення мужності, хоробрості, відваги та чесності. Він завжди буде відстоювати честь і гідність держави» (Київ); «сміливий, відважний, мужній, самовідданий, надійний, волелюбний, справедливий, готовий до останнього боротися за Батьківщину, патріот, борець за свободу» (Бердянськ); «відвертий, мужній, сильний, здоровий чоловік-захисник у вишитій сорочці, шароварах, чоботях та з оселедцем на голові» (Ірпінь); «гідний, чесний, відданий, вірний» (Київ); «войовничий, веселий, незалежний, мужній» (Кіровоград); «козаки були вірними своїй Батьківщині» (Дубно).

За даними анкетування козак має такі ознаки зовнішності: високий — 77,8%, тонкий — 76%, вродливий — 72,3%, приємний — 70,2%, швидкий — 75,8%, гарно, зі смаком убраний — 61,2%, здоровий, повноносий — 70,2%.

У мовній свідомості сучасних українців представлена різна вікова категорія *козаків*: молодий — 63,2%, середнього віку — 39%, старий — 24,2%. Ці уявлення сформовані на матеріалі художньої літератури, яка відбиває різновікові постаті козаків.

За асоціативним експериментом, козак частіше виступає неможливим — 53%, ніж можливим — 32,8%.

За уявленнями сучасних респондентів, козаки мешкали в селах — 52,8%, селищах — 37%, містах — 20%.

Цікаво відзначити, інформанти писали, що уявляють собі найчастіше козака, який говорить українською мовою — 70,4%, рідше російською — 15,8% та макаронічною — 15,4%.

За даними анкетування, серед позитивних характеристик за ступенем спадання частотності домінують такі риси характеру: відважний — 72,8%, розумний — 67,6%, які повністю дублюють історичні документи. Привертають увагу інші ознаки, які за кількісними показниками найповніше репрезентовані на позначення образно-оцінних характеристик типу «козак», що засвідчені тільки в асоціативному тезаурусі різностатевих респондентів: добрий — 69,2%, веселий — 66,2%, чесний — 65,2%, відвертий — 65%, людяний — 61,8%, працьовитий — 61,6%, щирий — 59,4%, щедрий — 56,6%, ввічливий — 54,6%, суворий — 53,4%, ситий — 51,6%, ошадливий — 50,2%, мирний — 49,8%, спокійний — 48,6%, поважний — 45,6%, ласкавий — 41,8%.

Пор: типаж «козак» у свідомості носіїв української лінгвокультури має такі негативні риси характеру, які домінують за ступенем спадання

частотності: неспокійний — 42,4%, агресивний — 41,4%, голодний — 35,2%, неширий — 33,4%, марнотратний — 31,6%, сумний — 30,2%, нечемний — 29%, підлий — 26,6%, скупий — 25,2%, скритний — 24,8%, дурний — 23,4%, бездушний — 23%, лінивий — 23%, злий — 19,4%, боязкий — 18,6%.

Дозвілля, за даними асоціативного експерименту, козаки проводили так: співали пісень, танцювали — 52,4%, грали в карти — 40,6%, займалися хліборобством — 33,4%, скотарством — 27,6%, народними промислами — 27,4%.

Отже, козак, за історичними матеріалами, виступає воїном, готовим будь-якої хвилини на самопожертву, добре володіє зброєю, загартований, невтомний у битвах, не дорожить власним життям, оборонець від татар, цінує почуття товариства, братерства, вільний, свідомий, відважний, мужній, стійкий, сміливий, відчайдушний, кмітливий, розумний, досвідчений, знає українську мову, має православну віру, грає на різних музичних інструментах, танцює, співає пісень; має власне господарство, займається землеробством, скотарством, різними промислами, ремеслами, торгівлею, зневажає комфорт і розкоші.

За текстами художньої літератури XIX ст., козак має різновікові особливості; стабільними залишаються характеристики зовнішності: великий чуб, поголена голова та борода, довгі вуса, гарне та сміливе обличчя; за соціальним статусом представлені заможний і бідний козак, але переважає заможний; козак постає справжнім воїном, лицарем; володіє вишуканою, витонченою мовою, переповненою зменшувальними формами.

Аналіз художньої літератури XIX ст. засвідчує, що в ній відбито основні риси типу «козак», однак зіставлення матеріалів у художній літературі та історичних розвідках неідентичні, оскільки образ має акцентуований вигляд. Відрізняються від історичних джерел і уявлення сучасних носіїв української культури. В уявленні сучасників переважають лише позитивні риси (66% проти 24,8%). Зіставлення типу «козак» в українській і польській лінгвокультурах показує, що тип «козак» має виразні відмінності, які стосуються не лише зовнішності, а й умов життя, поведінки тощо.

1. Брацка М.В. Дискурс козацтва в поезії «української школи» польського романтизму: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.01.05 «Порівняльне літературознавство» / М.В. Брацка. — К., 2005. — 20 с.
2. Вікіпедія // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org>.
3. Дмитриева О.А. Лингвокультурные типы России и Франции XIX века: монография / О.А. Дмитриева. — Волгоград: Перемена, 2007. — 307 с.
4. Дмитриева О.А. Лингвокультурные типы России и Франции XIX века: автореф. дис. на соискание учен. степени док. филол. наук: 10.02.20 — «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / О.А. Дмитриева. — Волгоград, 2007. — 48 с.
5. Запорізькі козаки // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: (<http://kulish.in.ua/ua/storinki/storija/zaporizki-kozaki>).

6. *Запорозьке козацтво*. Образ життя і заняття козаків // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kalnysh.at.ua/publ/11>).
7. *Історія України / Життя і побут козаків* // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://tvirnatemu.blogspot.com/2013/03/blog-post_11.html).
8. *Історія України*: Хрестоматія: У 2-х ч. — Вид. 2-е, перероб. і доп. / Упор. С.М. Клапчук (керівник), Б.І. Білик, Ю.А. Горбань та ін. — К.: ІЗМН, 1996. — Ч. 372 с.
9. *Карасик В.И.* Лингвокультурный типаж: к определению понятия / В.И. Карасик, О.А. Дмитриева // *Аксиологическая лингвистика: лингвокультурные типажы: сб. науч. тр / Под ред. В.И. Карасика*. — Волгоград: Парадигма, 2005. — С. 5-25.
10. *Карасик В.И.* Языковая кристаллизация смысла / В.И. Карасик. — Волгоград: Парадигма, 2010. — 422 с.
11. *Красавіна В.В.* Структурно-семантичні, стилістичні та текстові функції епітета в історичному романі (на матеріалі творів другої половини ХІХ — першої половини ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / В.В. Красавіна. — К., 2005. — 20 с.
12. *Красных В.В.* Этнопсихолінгвістика і лінгвокультурологія: курс лекцій / В.В. Красных. — М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. — 284 с.
13. *Маслова В.А.* Номо *lingualis* в культурі: монографія / В.А. Маслова. — М.: Гнозис, 2007. — 320 с.
14. *Музиченко П.П.* Історія держави і права України: навч. посіб. / П.П. Музиченко. — 6-те вид., випр. і доп. — К.: В-во «Знання», 2007. — 471 с. — (Вища освіта ХХІ століття).
15. *Полонська-Василенко Н.Д.* Історія України [Текст]: у 2-х т. / Н.Д. Полонська-Василенко. — К.: Либідь, 1992 — Т. 1: До середини ХVІІ століття. — 1992. — 588 с. — Бібліогр.: С. 525-531.
16. *Тамерьян Т.Ю.* Лингвокультурные типажы «пожилой человек» и «ацаьргæ адæймаг» в русском и осетинском языковых сознаниях: монография / Т.Ю. Тамерьян, Т.С. Валиева // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://tamertu.narod.ru/TamerianVal-Tiraji.htm>
17. *Тхорик В.И.* Лингвокультурология и межкультурная коммуникация. Учебное пособие. Второе издание / В.И. Тхорик, Н.Ю. Фанян. — М.: ГИС, 2006. — 260 с.
18. *Українська культура 18-19 ст.* // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://referaty.com.ua/ukr/details/5672/3/>).
19. *Український одяг козацької доби ХІV—ХVІІІ ст.* http://kampot.org.ua/ukraine/history_ukraine/kozactvo/105-ukrayinskij-odyag-kozackoyi-dobi-xivxviii-st.html).
20. *Чорний Євген.* Україна та Росія 18-19 ст. очима іноземців / Євген Чорний // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://narodna.pravda.com.ua/history/4a43eb0444fb0/>
21. *Шерер Жан-Бенуа.* Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозжців та козаків України, або Малоросії: [пер. з фр. В.В. Коптілов] / Жан-Бенуа Шерер. — К.: Укр. письменник, 1994. — 311 с.
22. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків. / Д.І. Яворницький // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.bizslovo.org/content/index.php/ru/koz-tvo/51-odyag/94-odyag-zapor-kozakiv.html>.

Статтю отримано 13.11.2013

Tetjana Sukalenko

Kyiv

THE LINGUISTIC-CULTURAL TYPE «KOZAK»: THE HISTORY AND THE PRESENT TIME

The article suggests the model of description of the linguistic-cultural type «kozak» introduced in Ukrainian artistic discourse of XIX century with due regard for its image-bearing and value characteristics.

Key words: linguistic culturology, cultural concept, the linguistic-cultural type «kozak».